

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ ЯК БАЗОВОЇ ПРОСТОРОВОЇ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИРОДООХОРОННОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Лобунько Ю.В., здобувач

*Державна екологічна академія післядипломної
освіти та управління Мінприроди України*

Висвітлено негативні тенденції формування екологічної мережі України. Запропоновано модель сценарію формування екомережі України як базової просторової основи організації природоохоронного землекористування.

Ключові слова: *природоохоронне землекористування, екологічна мережа України, режим землекористування.*

Постановка проблеми

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє не менш 35 % її біорозмаїття і за цим показником випереджає майже всі європейські країни, лише незначною мірою поступаючись еталону багатства біорозмаїття - Франції. Причиною цього є і те, що Україна є перехрестям історично різних міграційних хвиль рослинного і тваринного світу з різних центрів походження, що перекочувалися через неї, залишаючи на її поверхні свої сліди і живі пам'ятки цих хвиль. Таке саме Україна займає і геополітичне положення, перш за все між сходом і заходом. На Україні поширено понад 3,5 тис. асоціацій рослинних угруповань, що складає її національне багатство [1]. Збереження його є обов'язковою умовою сталого розвитку. Воно має значення для всіх сфер людської діяльності: економічної, соціальної, екологічної, забезпечуючи

людину більшістю матеріальних ресурсів, включаючи кисень, яким вона дихає, умови життя і визначаючи її культуру, духовність і менталітет. Об'єктами екомережі є території, що багаті на природне, генетичне, популяційне, видове, ценотичне та екосистемне різноманіття, а також прилеглі до них території з їх різноманіттям ландшафтів, території з рідкісними видами та угрупованнями, заповідні території різного рангу, потенційні для заповідання території, озера, ріки, прибережні зони Чорного та Азовського морів, самобутні культури землеробства і утворені ними ландшафти, історична і культурна спадщина, головні міграційні шляхи, місця масового розселення видів, території з різного ступеня зміненою рослинністю, напівприродною, культурною і, навіть, знищеною, що придатні для з'єднання центрів різноманіття.

Відносно багатства різноманіття на першому місці стоять степи, що нараховують біля 1050 видів судинних рослин. Найбільш багаті вони і на рідкісні, і особливо ендемічні види. Поступаються їм за різноманіттям і особливо за ендемізмом ліси - менше 800 видів. Деяко бідніші луки і болота, які нараховують приблизно по 600 видів, але останні поступаються перед високогірними луками за ендемізмом. На останньому місці - по 350 видів - стоять галофітні і водні угруповання. За територіями найбільш багатими є Крим і Карпати: відповідно більше 2250 та 2050 видів судинних рослин. Найбільш багатими є вони і на рідкісні види, занесені до Червоної книги рослин і тварин. Так, з 541 виду рослин, серед яких судинні становлять 439 видів, мохоподібні - 28, водорості 27 %, гриби - 30 % в Криму зростає 110, або 20,3 % видів, в Карпатах 139 або 25,7 % видів. З інших територій найбільш багатою є Подільська височина - 136 (25,1 %) та Донецький кряж - 109 видів (20,1 %). На Поліссі відомо лише 81 вид (1,4 %). Ценотичне різноманіття, занесене до «Зеленої книги України», нараховує 127 синтаксонів. Як і видове, воно найкраще представлене в Карпатах 30 (23,6 %), на Донецькому кряжі і в Приазов'ї - 28 (22 %) і Гірському Криму - 24 (18,9 %). Тварини нараховують 382 рідкісних види, в т. ч. найбільше комах - 173 та ссавців - 41. З них в Криму трапляється 208 або 54,4 % видів, а в Карпатах - 149 або 39 % [1, 5]. Враховуючи, що екомережа це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та

біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні, її формування є для України досить актуальним, особливо у зв'язку із завершенням реалізації у 2015 році загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій

У науковій літературі питання проблем збереження біорізноманіття широко висвітлювалася у працях вітчизняних науковців, К.М. Ситника, Ю.Р. Шеляг-Сосонка, Т.Л. Андрієнко-Малюк, О.І. Прядко, Ю.М. Грищенко, С.Ю. Поповича, Я.І. Мовчана, С.А. Генсірука та багатьох ін. Разом з тим, окремого дослідження потребує проблематика формування екологічної мережі України, особливо із невиконанням заходів загальнодержавної програми та як «екологічного каркасу просторової інфраструктури природоохоронного землекористування» [7, с. 10].

Метою статті є дослідження тенденцій формування екологічної мережі України як базової просторової основи організації природоохоронного землекористування та його режиму.

Виклад основного матеріалу

Згідно статті 3 закону України «Про екологічну мережу України» екологічна мережа, це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні [2]. Є і інше визначення екомережі як єдиної територіальної системи, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України, і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі - природних регіонів, екологічних коридорів, буферних зон [3].

Враховуючи, що всі складові структурні елементи екомережі утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання території та об'єктів природно-заповідного

фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні, вони є базовою основою організації природоохоронного землекористування.

В Загальнодержавній програмі формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, яка була затверджена 21.09.2000 року Законом України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000 - 2015 роки» визначені основні кількісні показники площ землекористування та земельних угідь структурних елементів екомережі [4], території та об'єкти яких підлягають особливій охороні (табл. 1).

Зокрема, передбачалося, що до 2015 р. площа екомережі України зросте до 25164,5 тис.га або на 10 відсотків територій країни. Разом з тим, за даними державного земельного кадастру станом на 2014 р. площа екомережі становила до 2896,8 тис. га або на 4,8 % [6-7].

Аналогічна ситуація склалася і із землекористуванням територій і об'єктів природно-заповідного воду України. Тенденції формування землекористування територій і об'єктів природно-заповідного воду України як складових національної екологічної мережі України в 2001-2014 р.р. приведені в табл. 2.

Як показують дані табл. 2 станом на 2014 р. площа землекористування територій і об'єктів природно-заповідного воду України із 2001 р. по 2014 р. зросла на 1528 тис. га або на 2,5 відсотка, але в порівнянні до прогнозу станом на 2015 р. вона складає тільки 6,5 % проти 10,4 % [5, 7].

Згідно розділу III «Засоби забезпечення формування, збереження та раціонального використання екомережі» закону України «Про екологічну мережу України» основним засобом формування екомережі є її проектування яке передбачає [2]:

а) нанесення на планово-картографічні матеріали територій та об'єктів, включених до переліків екомережі;

б) визначення територій, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну,

історико-культурну цінність, встановлення передбачених законом обмежень на їх планування, забудову та інше використання;

в) обґрунтування необхідності включення територій та об'єктів до переліків екомережі, резервування територій для цих потреб, надання природоохоронного статусу, введення обмежень (обтяжень) для відновлюваних, буферних та сполучних територій для забезпечення формування екомережі як єдиної просторової системи.

1. Тенденції формування землекористування складових національної екологічної мережі України в 2001-2014 р.р.

№ п/п	Назва угідь	Площа угідь по загальнодержавній програмі станом на 2000 р.		Прогнозна площа угідь по загальнодержавній програмі станом на 2015 р.		У % до площі екомережі	Площа угідь за фор. № 6-зем, тис. га, станом на 2014 р.	у % до загальної площі екомережі	+, - тис. га / % фактична площа до прогновної
		тис. га	%	тис. га	%				
1	Сіножаті	2307,3	3,82	2307,3	3,82	9,1	165,0	5,7	
2	Пасовища	5465,6	9,06	5465,6	9,06	21,7	277,0	9,6	
3	Ліси та інші лісовкриті площі, всього	10380,2	17,2	10955,7	18,15	43,5	1655,2	57,1	
3.1	у тому числі: ліси	9424,6	15,62	10000,1	16,92		1652,1	57,1	
3.2	лісосмуги	645,5	1,07	645,5	1,07		0,2		
3.3	чагарники	310,1	0,51	310,1	0,51		2,9		
4	Відкриті заболочені землі	940,4	1,56	940,4	1,56	3,7	49,2	1,7	
5	Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються	136	0,21	136	0,21	0,5			
6	Води, всього	2415	4,0	2415	4,0	9,5	84,2	2,9	
6.1	у тому числі: природні водотоки	244	0,4	2415	4		3,9		
6.2	озера, прибережні замкнуті водойми, лимани	875,1	1,45	875,1	1,45		62,3	2,1	
6.3	штучні водосховища	1133,7	1,88	1133,7	1,88		18,0	0,8	
7	Інші природоохоронні землі	1180,8					666,1	23,0	
	Усього	22825,3	37,81	25164,5	41,68	100,0	2896,8	100,0	-22267,7/11,5

2. Тенденції формування землекористування територій і об'єктів природно-заповідного фонду України як складових національної екологічної мережі України в 2001-2014 р.р.

№ п/п	Категорія територій і об'єктів ПЗФ	Площа по загальнодержавній програмі, тис. га		У % до загальної площі		Фактична площа за даними кадастру ПЗФ станом на 2014 р.		+, - фактичної площі до прогнозованої, тис. га
		2000 р.	прогноз на 2015 р.	2000 р.	прогноз на 2015 р.	тис. га	%	
1	Національні природні парки	600	2329	1,0	3,9	1216	1,7	1113
2	Природні заповідники	160	350	0,3	0,7	206	0,3	144
3	Біосферні заповідники	212	301	0,3	0,5	252	0,4	49
4	Інші категорії природно-заповідного фонду	1427	3223	2,4	5,3	2253	3,7	970
Усього		2399	6275	4,0	10,4	3927	6,5	2348

Відповідно до положень статті 6 закону України «Про екологічну мережу України» включення територій та об'єктів до переліку територій та об'єктів екомережі не призводить до зміни форми власності і категорії земель на відповідні земельні ділянки та інші природні ресурси, їх власника чи користувача. Власники і користувачі територій та об'єктів, включених до переліків територій та об'єктів екомережі, мають право звертатися до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з пропозиціями щодо надання фінансової підтримки, направленої на збереження ландшафтного та біорізноманіття.

Разом з тим, не дивлячись на те, що згідно положень статті 3 закону України «Про екологічну мережу України» територій та об'єктів екомережі підлягають особливій охороні, межі цих територій залишаються станом на 2014 р. не визначеними, крім земельних ділянок територій природно-заповідного фонду які передані в постійне користування адміністраціям об'єктів ПЗФ. Більше того,

на всі (99 %) земельних ділянок екомережі не встановлені обмеження (обтяження) щодо використання землі та інших природних ресурсів і не внесені в державний земельний кадастр [7].

Правовий режим земель особливо охоронюваних територій та об'єктів екомережі залежить від правового режиму територій, на яких вони знаходяться, або об'єктів, які на них розташовуються. Наприклад, правовий режим земель особливо охоронюваних природних територій залежить від правового режиму особливо охоронюваних природних територій, а правовий режим земель історико-культурного призначення - від правового режиму об'єктів культурної спадщини. У зв'язку з цим для розуміння та оцінки правового режиму земель особливо охоронюваних територій та об'єктів, у тому числі в частині збереження територій та об'єктів які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, необхідно враховувати вимоги земельного та природоохоронного законо-

давства про режим особливо охоронюваних земель та інших природних ресурсів. Правовий режим земель особливо охоронюваних територій та об'єктів обумовлює необхідність забезпечення збереження що знаходяться на них природних та інших об'єктів. Важливою передумовою для цього є дотримання не тільки цільового призначення земель і обмеження (обтяження) використання їх та інших природних ресурсів, що тісно пов'язані із землею, для інших цілей.

Згідно пункту 1.4 «Інструкції про зміст та складання документації державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України», затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 16 лютого 2005 р. № 67 визначені такі режими охорони і використання [8]:

- *заповідний режим* - повне невтручання або втручання людини лише у виключних випадках у структуру екосистем та природні процеси;

- *режим абсолютної заповідності* - повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою;

- *режим регульованої заповідності* - обмежене науково обґрунтоване втручання людини в природні процеси, при якому не переслідуються ніякі цілі, крім збереження видів живого та (або) угруповань на основі підтримання екологічної рівноваги (виконання природоохоронних, біотехнічних та науково-технічних заходів з метою регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах шляхом сінокосіння, випалювання, випасу, реакліматизації, регулювання чисельності певних видів, оптимізації гідрологічного режиму тощо);

- *заказний режим* - режим, при якому забороняється здійснення окремих видів і форм господарської діяльності для забезпечення збереження окремого компонента чи окремих екосистем;

- *режим непрямого використання та охорони* - режим, при якому здійснюється обмежене використання природних ресурсів у рекреаційних, оздоровчих, спортивних, туристичних, освітніх та інших пізнавальних цілях;

- *режим прямого природокористування* - режим, при якому здійснюється збалансоване ведення традиційної господарської діяльності, що не призводить до дестабілізації екологічної рівноваги на природно-заповідній території та погіршення загального стану довкілля в регіоні.

Разом з тим, режим землекористування всіх структурних елементів екомережі, який повинен бути диференційований залежно від встановлюваних обмежень (обтяжень) у використанні земель та інших природних ресурсів, на даний час не відображається в жодному із кадастрів. Цей режим може бути диференційований на:

а) *абсолютного заповідання*: даний режим притаманний природним заповідникам та пам'яток природи. Він виключає господарську діяльність людини на своїй території. Втручання людини допускається тільки у виняткових випадках - для наукових досліджень, проведення санітарних рубок дерев, боротьби з пожежами, знищення хижаків і т.д.

б) *відносне заповідання*: даний режим означає поєднання абсолютної заборони і обмеженої господарської діяльності з експлуатації природних

ресурсів. Цій ознаці відповідає організація заказників.

в) *змішаний режим*: даний режим означає поєднання заповідних зон із зонами, використовуваними для відпочинку та туризму. Проявляється при організації національних і природних парків. Щодо кожного з перелічених об'єктів встановлюється особливий правовий режим. Так, на території заповідника забороняється господарська, рекреаційна та інша діяльність, що суперечить цілям заповідання або причиняється шкода навколишньому природному середовищу, повністю вилучаються з господарського використання особливо охоронювані природні комплекси та об'єкти (земля, вода, надра, рослинний і тваринний світ), що мають природоохоронне, наукове, еколого-просвітницьке значення як зразки природного середовища, типові чи рідкісні ландшафти, місця збереження генетичного фонду рослинного і тваринного світу і т.п. Власники та користувачі земельних ділянок, які розташовані в межах природних заказників, зобов'язані дотримуватися встановленого в природних заказниках режиму особливої охорони і несуть за його порушення адміністративну, кримінальну та іншу встановлену законом відповідальність. Порушення режиму особливо охоронюваних природних територій та природних об'єктів може полягати в недотриманні особою будь-якого з режимних вимог, відступі від них у випадках якщо такий режим у виді обмежень (обтяжень) зареєстрований у державному земельному кадастрі або державному реєстрі прав на нерухоме майно.

г) *землі іншого природоохоронного призначення*: до земель іншого природоохоронного призначення належать

землі охоронних смуг; зайняті захисними лісами, передбаченими лісовим законодавством та інші землі, які виконують природоохоронні функції.

На рис. приведено авторське бачення сценарію формування екомережі України як базової просторової основи трансформування природоохоронного землекористування.

Висновки

Екологічна мережа України, як базова основа організації природоохоронного землекористування, є територіальною системою, яка утворюється з метою поліпшення умов формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу землекористування території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин шляхом поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища.

Разом з тим, впродовж досліджуваного періоду за даними державного земельного кадастру спостерігалося незначне збільшення площі національної екомережі в основному за рахунок збільшення територій природного заповідного фонду, що в порівнянні із прогнозною площею передбаченою Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 р. - на 5,2 % менше. Це обумовлює необхідність зміни методології проектування екологічної мережі України згідно запропонованого сценарію.

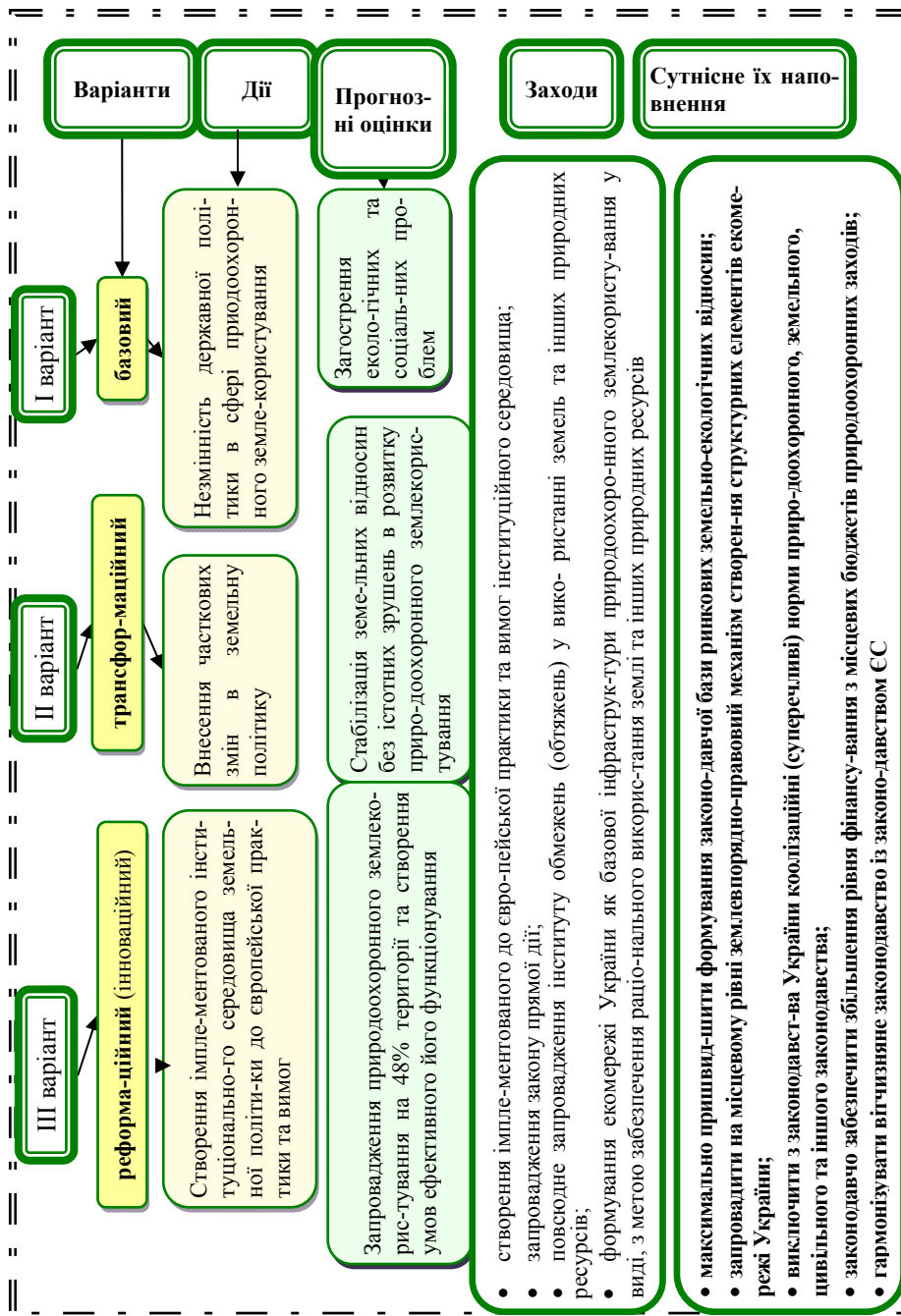

Рис. Логічно-смысловая модель сценарію формування екомережі України як базової просторової основи трансформування природоохоронного землекористування

Список літератури

1. Національна екологічна мережа як складова частина пан-європейської екологічної мережі. Українське товариство охорони птахів Ю.Р. Шеляг-Сосонко, О.В. Дудкін, М.М. Коржнев, О.С. Акіом. - К., 2005. - 102 с.
2. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV // Офіц. Інтернет-сторінка Верховної ради України. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1864-15>.
3. Електронний ресурс: [режим доступу до ресурсу] // http://uk.wikipedia.org/wiki/Екологічна_мережа.
4. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки: Закон України від 21.09.2000 № 1989-III // Офіц. Інтернет-сторінка Верховної ради України. – [Електронний ресурс]. – режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1989-14>.
5. Національна доповідь про стан формування національної екологічної мережі України на 2006-2010 рр. – Херсон : ФОРМ Грінв Д.С., 2012. – 200 с.
6. Форма № 6-зем «Звіт про наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності» станом на 1 січня 2014 року. - Держземагентство України, 2015. - 144 с.
7. Третяк А.М. Екологічна мережа України в контексті формування природоо-

хоронного землекористування: стан та проблеми / Екологічна мережа України в контексті формування природоохоронного землекористування: стан та проблеми. Мат кругл. столу 20.03.2015 р. / за ред. О.С. Будзяк. – К., 2015. – С. 5-27.

8. Інструкції про зміст та складання документації державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України», затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 16 лютого 2005 р. № 67.

Освещены негативные тенденции формирования экологической сети Украины. Предложена модель сценария формирования экосети Украины как базовой пространственной основы организации природоохранного землепользования.

Ключевые слова: природоохранное землепользование, экологическая сеть Украины, режим землепользования.

Deals with the negative tendencies of formation of ecological network in Ukraine. The model scenario of an ecological network of Ukraine as the basic principles of organization of environmental spatial land use.

Keywords: environmental land use, ecological network of Ukraine, agrarian regime.
